

לצאת מבית עבדים – היובל כמהפכה דתית חברתית

- א. פתיחה
- ב. מכירת מצרים לפרעה
- ג. היובל
 1. מכירת אחוזה
 2. איסור הלוואה בריבית
 3. הנמכר לישראל
 4. הנמכר לגר תושב
- ד. בין חוקת מצרים לחוקת היובל

א. פתיחה

המבקש לאתר עקרונות כלכליים חברתיים בתורה ניצב בפני בעיה בסיסית. עולם החוק היהודי, ההלכה, לא עוסק ביחידה מדינית אלא בעיקר בפרטים ומעט בקהילה. ההתנהלות הקהילתית קשורה ברובה לתקנות קהל מקומיות, וקשה למצוא בה עקרונות כוללים. טעם הדבר הוא, שההלכה התפתחה בתנאי גלות. מעולם לא עמדה בפני חכמי ההלכה מציאות מדינית אוטונומית. אף התורה שבכתב, הכוללת עקרונות מופשטים יותר, עוסקת מעט מאד במבנה המדיני והכלכלי, ותעיד על כך פרשת המלך העמומה שקולמוסים נשתברו בפירושה. המצוות החברתיות כלכליות עוסקות בעיקר בפרט, ואינן מתוות מדיניות לאומית. הניסיון ללמוד ממצוות הפרט על מדיניות לאומית בדרך האינדוקציה הוא בעייתי ואינו מספק. בנוסף לבעיה זו ישנן בעיות רבות אחרות, המקשות על גזירת עקרונות כלליים למציאות זמננו.

במאמר זה אתמקד בשתי פרשיות בתורה, שהן למיטב ידיעתי, היחידות שעוסקות באופיה הכלכלי חברתי של מדינה – סיפור מכירת מצרים, ופרשת היובל. פרשיות אלה אף מקיימות ביניהן זיקה פנימית, וכפי שאראה להלן, שתי הפרשיות מייצגות שני דגמים הפוכים של מדיניות כלכלית. סיפור מכירת מצרים מגלם באופן מובהק את אופיה האלילי של מצרים כבית עבדים. מאידך, פרשת השמיטה והיובל מציבה דגם מדיני כלכלי ישראלי, המבוסס על הנחת יסוד מונותאיסטית, שבמרכזו חירות האדם. בניגוד למצוות חברתיות אחרות המוטלות רק על הפרט, מצוות השמיטה והיובל הן מצוות כלליות, המוטלות על

האומה כולה בפרק זמן מסוים. לכן העונש שנקבע על ביטולן איננו עונש ליחיד אלא עונש לאומה כולה כפי שמפורש בפרשת בקקתי¹.

ב. מכירת מצרים לפרעה

בסיפור זה² מתוארת מצרים במצב חירום כלכלי של רעב מתמשך. מצב חירום זה מוביל בסופו של דבר לשידוד מערכות מדיני כלכלי שהשלכותיו מרחיקות לכת, ובו נעוצים שורשיו של שעבוד מצרים³. הסיפור מתאר את השפעותיו של הרעב בשלושה שלבים.

בשלב הראשון נגמר הלחם בארץ מצרים ובארץ כנען (פסוק יג): "וְלָחֶם אֵין בְּכָל הָאָרֶץ כִּי כָבֵד הָרָעֵב מְאֹד וַתִּלְהַךְ אֶרֶץ מִצְרַיִם וְאֶרֶץ כְּנָעַן מִפְּנֵי הָרָעֵב". במצב זה פונים המצרים אל יוסף, שהכין מבעוד מועד אוצרות תבואה, וקונים אותה בכסף. יוסף 'מלקט' את הכסף שבכל הארץ אל פרעה. אמצעי התשלום והמחיה מרוכזים כעת כולם אצל פרעה (יד): "וַיִּלְקֹט יוֹסֵף אֶת כָּל הַכֶּסֶף הַנִּמְצָא בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וּבְאֶרֶץ כְּנָעַן בְּשֶׁבֶר אֲשֶׁר הֵם שֹׁבְרִים וַיָּבֵא יוֹסֵף אֶת הַכֶּסֶף בְּיַתֵּהוּ פְרָעֹה".

בשלב השני מבקשים המצרים מיוסף לחם חינם, כיוון שכספם תם (טו): "וַיָּבֵאוּ כָל מִצְרַיִם אֶל יוֹסֵף לֵאמֹר הִבֵּה לָנוּ לֶחֶם וְלָמָּה נָמוֹת נִגְדָךְ כִּי אַפְסֵס בְּסָף". אולם יוסף דורש תמורה (טז): "וַיֹּאמֶר יוֹסֵף הִבּוּ מִקְנֵיכֶם וְאֶתְנֶנָּה לָכֶם בְּמִקְנֵיכֶם אִם אַפְסֵס בְּסָף". כלומר, "אפס כסף" אינו סיבה לקבלת לחם חינם, אלא לתשלום באמצעות המקנה – כנגד תביעתם "הבה לנו לחם" משיב יוסף "הבו מקניכם".

בשלב השלישי, בתום השנה השנייה, תם גם המקנה המשמש מרכיב הכרחי באמצעי הייצור החקלאיים. כעת המצרים מבינים לבדם מניסיונם שאין לחם חינם, והם מציעים מעצמם את גופם ואדמתם ליוסף. בחברה החקלאית הקדומה, האדם והאדמה קשורים זה בזה ללא הפרד, כיוון שללא האדמה אין האדם מסוגל להתקיים ולהוציא לחם, לכן הם כורכים את מכירת אדמתם עם מכירתם, ומציעים לעבד אותה עבור פרעה תמורת זרע. הם חוזרים על כך כמה פעמים (יח-יט):

לא נִשְׂאָר לִפְנֵי אֲדֹנָי בְּלֹתִי אִם גּוֹיֵתָנוּ וְאֲדָמָתָנוּ, לָמָּה נָמוֹת לְעֵינֶיךָ גַּם אֲנַחְנוּ
 גַּם אֲדָמָתָנוּ קָנָה אֲתָנוּ וְאֶת אֲדָמָתָנוּ בְּלָחֶם וְנַחֲיָה אֲנַחְנוּ וְאֲדָמָתָנוּ עֲבָדִים
 לְפָרְעָה וְתָן זֶרַע וְנַחֲיָה וְלֹא נָמוֹת וְהֲאֲדָמָה לֹא תִשָּׂם.

¹ על כך ראה למשל רשב"ם ויקרא כו, מו.

² הסיפור מתואר בבראשית פרק מז. כל הפסוקים המובאים בחלק זה של המאמר לקוחים משם.

³ במאמר אחר, שטרם פורסם, עסקתי בהרחבה בזיקה שבין סיפור מכירת מצרים בסוף בראשית, לסיפור השעבוד בתחילת שמות, ודנתי במשמעותה.

ואכן, יוסף מקבל את הצעתם (כ):

וַיִּקַּן יוֹסֵף אֶת כָּל אֲדָמַת מִצְרָיִם לְפָרְעָה כִּי מָכְרוּ מִצְרָיִם אִישׁ שְׂדֵהוּ כִּי חִזַּק
עֲלֵהֶם הִרְעֵב וַתְּהִי הָאָרֶץ לְפָרְעָה.

ראוי לשים לב לשינוי הקל בניסוח דברים. המצרים מוכרים את **אדמתם** לפרעה ויוסף קונה את כל **אדמת** מצרים, אולם הפסוק חותם: "ותהי הארץ לפרעה". הארץ כאן היא כינוי כללי לכל האדמות כולן. שינוי לשוני פעוט זה הוא רב משמעות. מרגע שפרעה קנה את אדמתם של כל המצרים הפכה כל הארץ, היחידה המדינית השלמה, להיות שלו. ההבדל אינו כמותי אלא מהותי. אין מדובר בסך כל החלקות בלבד אלא בבעלות טוטאלית על כל הארץ, ההופכת אותו לאדון יחידי במצרים בעל מעמד עליון, שכל נתיניו כפופים לו.

יוסף נוקט פעולות מעשיות כדי להוכיח את מעשה הקניין ואת בעלותו של פרעה (כא-כב):

וְאֵת הָעָם הָעֵבֶיר אֹתוֹ לְעָרִים מְקַצָּה גְבוּל מִצְרָיִם וְעַד קָצְהוּ⁴, רַק אֲדָמַת
הַכְּהֹנִים לֹא קָנָה כִּי חֵק לַכְּהֹנִים מֵאֵת פְּרֵעָה וְאָכְלוּ אֶת חֲקֵם אֲשֶׁר נָתַן לָהֶם
פְּרֵעָה עַל כֵּן לֹא מָכְרוּ אֶת אֲדָמָתָם.

כך פירש רשב"ם את טעם המעשה: "העביר אותו לערים – כמו שעשה סנחריב כדכתיב 'אל ארץ כארצכם', כדי שלא יטענו כח חזקה איש איש בארצו לאחר מכירה".

יוסף אף דואג לכך שהמצרים יחיו בתודעת עבדות מתמדת באמצעות מס של חמישית מהתבואה שעליהם לתת לפרעה, המבטאת את שעבודם לו (כג-כד):

וַיֹּאמֶר יוֹסֵף אֶל הָעָם הֵן קִנִּיתִי אֶתְכֶם הַיּוֹם וְאֵת אֲדָמַתְכֶם לְפָרְעָה הֲאֵל לָכֶם
זָרַע וְזָרְעֵתֶם אֶת הָאֲדָמָה, וְהָיָה בְּתִבּוּאוֹת וַנִּתְּתֶם חֲמִישִׁית לְפָרְעָה וְאַרְבַּע
הַיָּדוֹת יְהִיָּה לָכֶם לְזֶרַע הַשָּׂדֶה וְלֹאֲכַלְכֶם וְלֹאֲשֶׁר בְּבֵתֵיכֶם וְלֹאֲכֹל לְטַפְכֶם,
וַיֹּאמְרוּ הַחִיטִּינּוּ נִמְצָא חֵן בְּעֵינֵי אֲדֹנָי וְהִיִּינוּ עֹבְדִים לְפָרְעָה, וַיִּשָּׂם אֹתָהּ יוֹסֵף
לְחֵק עַד הַיּוֹם הַזֶּה עַל אֲדָמַת מִצְרָיִם לְפָרְעָה לְחֵמֶשׁ רַק אֲדָמַת הַכְּהֹנִים לִבְדָּם
לֹא הָיְתָה לְפָרְעָה.

הכתוב מדגיש שהמעמד היחיד במצרים שלא השתעבד לפרעה הוא מעמד הכהנים, אלא שטעם הדבר הוא שמזונם מזומן להם מפרעה ולכן לא נזקקו למכור את אדמתם, כפי שהוטעם בפסוק כד. נמצאת אומר שאף הכהנים תלויים תלות מוחלטת בפרעה⁵.

כיצד יש להעריך את מדיניותו של יוסף? דומה שהתורה עצמה מבקרת אותה בחריפות. למעשה, זו המדיניות שהפכה את מצרים ל"בית עבדים", שהרי זו מדינה בה כל הנתינים

⁴ עיין ברמב"ן שם שפירש שיוסף לא קנה את המצרים לעבדים בסופו של דבר, אולם מפשט הפסוקים עולה שהוא אכן קנה אותם.

⁵ בפסוקים מוזכרים שני חוקים, המשמשים בתפקידים הפוכים. בפסוק כד נזכר חוק הכהנים, שפירושו קצבת מזונות קבועה מאת פרעה. ואילו בפסוק כו נזכר חוק החומש, קצבת תבואה הניתנת לפרעה על ידי העם. החוק הראשון אפשר לכהנים לא למכור את אדמתם, ובכך לשמור על מעמדם וחירותם (אף שהיו תלויים בפרעה). ואילו החוק השני ביטא את שעבודו של העם ואדמתו לפרעה.

הם עבדי המלך, נטולי קרקע וחירות. מבחינה זו ניתן לומר, שפעילותו הכלכלית של יוסף יצרה את התשתית לשעבוד הממושך של בני ישראל במצרים, בית העבדים. יתירה מזו, כפי שנראה בהמשך, כמה ממצוות התורה מעוצבות כאנטיתזה לסיפור זה, ומלמדות על הניגוד העמוק הקיים בין הדגם המצרי לדגם הישראלי. פרשת היובל משמשת דוגמה מובהקת לניגוד זה, ולכן נקדיש לה את עיקר עיוננו.⁶

ג. יובל⁷

פרק כה בויקרא עוסק במכלול המצוות של השמיטה והיובל⁸. הוא פותח במצוות השמיטה, אולם עיקרו מוקדש לעניין היובל. כך פותחת חוקת היובל (פסוק י): "וְקָדְשְׁתֶּם אֶת שְׁנַת הַחֲמִשִּׁים שָׁנָה וְקָרַאתֶם דְּרוֹר בְּאָרְץ לְכָל יִשְׂרָאֵל". נמצא, שקריאת הדרור ליושבי הארץ היא עיקרו של היובל. "דרור" פירושו חופש מוחלט ומצב של אי תלות, כפי שעולה מהמקבילות השונות⁹. רמב"ן ביאר שזו גם משמעותו של השם "יובל" (בפירושו שם): "ולפי דעתי לא קראו הכתוב יובל על התקיעה רק על הדרור, כי לא הזכיר השם הזה בכתוב הראשון שאמר 'והעברת שופר תרועה', אבל אמר 'וקראתם דרוור בארץ לכל יושביה', שיהיו כולם בני חורין לדור בכל מקום שירצו, ואמר 'יובל היא', שבה יובל כל איש אל אחוזתו ואל משפחתו יובילוהו רגליו מרחוק לגור"¹⁰. ורמז רמב"ן בדבריו, שכלל זה – "וקראתם דרוור", נפרט לשניים בהמשך הפסוק: "יובל הוא תהיה לךם נשבתם איש אל אחרתו ואיש אל משפחתו תשביו". בפסוק זה נזכרים שני המרכיבים העיקריים של היובל, המפורטים בהמשך הפרשה – יציאת קרקעות ויציאת עבדים. ויש לדייק בלשון הכתוב: לא נאמר כאן שהקרקע שבה

⁶ על עיקרי ההקבלה הניגודית בין סיפורנו לבין היובל ומצוות נוספות בתורה עמדה נחמה ליבוביץ, עיונים בספר בראשית, עמ' 377-379. בהמשך נרחיב הקבלה זו ונעסוק בהרחבה במשמעותה.

⁷ על משמעותו החברתית כלכלית של היובל נכתב רבות. נזכיר כאן את מאמרו המפורסם של ז'בוטינסקי, רעיון היובל, אומה וחברה, עמ' 177. וכן את מאמרו של בנימין פורת, צדק חברתי לאורו של דין היובל, אקדמות יג, עמ' 101-77. נעזרנו במאמרו בדבריו היפים של פורת, אלא שהוא התמקד בהיבט הכלכלי ולא עסק בניחות פרשני צמוד של פרשת היובל.

⁸ כל הפסוקים המובאים בחלק זה של המאמר לקוחים מפרק כה, אלא אם כן יצוין אחרת.

⁹ ראה רד"צ הופמן בפירושו לויקרא, עמ' רכז, ובובר, דרכו של מקרא, עמ' 280-278. נחמה ליבוביץ, בעיונים בספר ויקרא, עמ' 418-415, האריכה בביאור משמעות המילה בעקבות דברי בובר, וטענה שבמילה דרוור יש דגש על ההיבט החיובי שבשחרור, החירות המוטלת על האדם אפילו בעל כרחו. לכן נתייחדה לתיאור שחרור העבדים של פרשת בהר, לעומת הביטוי לצאת לחופשי המופיע במקומות אחרים.

¹⁰ לדעת חכמים במסכת ראש השנה (כו, א), היובל מכונה כך על שם האיל שבקרנו תוקעים, וכך פירש רש"י כאן. הרד"צ הופמן (שם) מביא לפירוש זה ראיות משפות שמיות שונות. לפי זה יש לומר, שהתקיעה היא סמלו העיקרי של היובל כיוון שהיא המשחררת את העבדים.

לבעליה¹¹. אמנם, הכתוב מדבר על מכירת השדה ויציאת השדה, ועל מכירת האדם ויציאת האדם, ונראה לכאורה שישנה הקבלה בין השניים. הנושא הראשון הוא שיבת השדה והשני הוא שיבת האדם. אולם מעיון בלשון הכתוב עולה שבשני המקרים הנושא הוא האדם השב, אל אחוזתו¹² ואל משפחתו:

וְשַׁבְתֶּם אִישׁ אֶל אַחֲזָתוֹ

וְאִישׁ אֶל מִשְׁפַּחְתּוֹ תָּשֻׁבוּ.

שני אלה הם פרטיו של הכלל "וקראתם דרוור בארץ לכל יושביה". גם כאן המוקד הוא האדם, יושב הארץ. הארץ היא מקום מושבו של האדם ולא נושא לעצמו. לא הקרקע שבה אל בעליה, כי אם האדם אל אחוזתו. כך נאמר גם בפעם השלישית, בחתימת הפסקה (יג):

"בְּשָׁנַת הַיּוֹבֵל הַזֶּה אֵל אַחֲזָתוֹ תָּשֻׁבוּ אִישׁ אֶל אַחֲזָתוֹ"¹³.

בניגוד לשמיטה, הממוקדת בארץ השובתת בה, היובל ממוקד באדם השב אל מצבו הראשוני לפני ההתמוטטות הכלכלית. ונראה שהבדל זה בין שתי השנים רמוז בלשון הכתוב. כאמור, מהותה של השמיטה היא ה'שביתה', ומילה זו חוזרת שבע פעמים בפרשה. לעומת זאת, ביובל לא נזכרה כלל המילה שביתה. המילה המאפיינת את היובל היא 'שיבה': **"וְשַׁבְתֶּם אִישׁ אֶל אַחֲזָתוֹ וְאִישׁ אֶל מִשְׁפַּחְתּוֹ תָּשֻׁבוּ... תָּשֻׁבוּ אִישׁ אֶל אַחֲזָתוֹ"**. מילים אלה דומות בהגייתן ושונויות במשמען: 'שבת' עניינה הפסקה זמנית, הפְּנִיעוֹת ממלאכה. 'שיבה' עניינה חזרה אל המצב הראשוני.

גם בדינים המפורטים בהמשך הפרשה ישנו קשר הדוק בין גאולת הקרקע לגאולת האדם. התורה מפרטת ארבעה מקרים של התמוטטות כלכלית, הפותחים כולם באופן דומה: "כי ימוך אחיך". כבר עמדו רבותינו על כך שמתואר כאן תהליך הדרגתי לפי סדר עולה מהקל

¹¹ והשווה לחילוף הנושאים בפירוש רש"י שם: "ושבתם איש אל אחוזתו – שהשדות חוזרות לבעליהן".

¹² האחוזת היא הנחלה שירש ונאחז בה בראשית הכניסה לארץ.

¹³ היובל נזכר ארבע פעמים בפסקה זו, בראש כל דין. כל פעם נוסף להגדרת השנה כיובל, פרט הקשור לדין המדובר:

(ז) **יּוֹבֵל הוּא תְּהִיָּה לְכֶם – וְשַׁבְתֶּם אִישׁ אֶל אַחֲזָתוֹ וְאִישׁ אֶל מִשְׁפַּחְתּוֹ תָּשֻׁבוּ.**

(יא) **יּוֹבֵל הוּא שְׁנַת הַחֲמִשִּׁים שְׁנֵה תְּהִיָּה לְכֶם – לֹא תִזְכְּעוּ וְלֹא תִקְצְרוּ אֶת סְפִיחֶיהָ וְלֹא תִבְצְרוּ אֶת גְּזֻרֶיהָ.**

(יב) **כִּי יּוֹבֵל הוּא קִדְשׁ תְּהִיָּה לְכֶם – מִן הַשְּׂדֵה תֹאכְלוּ אֶת תְּבוּאָתָהּ.**

(יג) **בְּשָׁנַת הַיּוֹבֵל הַזֶּה אֵל אַחֲזָתוֹ תָּשֻׁבוּ אִישׁ אֶל אַחֲזָתוֹ.**

באיסור עבודת הקרקע מוזכר שזו שנת החמישים, וכנראה הדבר בא לרמוז ששנה זו היא מעין שנת השבע. במצוות האכילה מן השדה נוסף **"קודש תהיה לכם"** כטעם למצווה. באזכור הראשון והרביעי, העוסקים ביציאת קרקעות ועבדים, נזכר השם "יובל" בלבד. נראה שטעם הדבר הוא שזו משמעותו הבסיסית של היובל. הם גם פותחים ומסיימים את דיני היובל ללמדך שהם עיקרו של יובל.

לכבד¹⁴: מכירת קרקע, הלוואה (תוך איסור ריבית), מכירת עצמו לישראל לעבדות ומכירת עצמו לגר ותושב לעבדות. נעייך בארבעה שלבים אלה:

1. מכירת אחוזה

השלב הראשון עוסק באדם שמכר את אחוזתו מחמת עוניו (כה): "כי ימוך אחיך ומכר מאחוזתו". מכירת האחוזה היא השלב הראשון בתהליך ההתמוטטות הכלכלית. אדם המוכר את אחוזתו מאבד חלק ניכר מחירותו הכלכלית, כיוון שהיא האמצעי העיקרי להוצאת לחמו. גם כאן מדגיש הכתוב שביובל האדם שב אל אחוזתו: "ושב לאחוזתו". שיאו של תהליך זה מגיע בשלב השלישי והרביעי, בו האדם נאלץ למכור עצמו לעבד ולאבד כליל את חירותו.

בהמשך מבחין הכתוב בין שדה לבין בית מושב עיר חומה שאינו חוזר ביובל (כט-לא):

וְאִישׁ כִּי יִמְכֹר בַּיִת מוֹשֵׁב עִיר חוֹמָה וְהִיָּתָה גְּאֻלְתּוֹ עַד תִּסַּח מִמֶּכְרוֹ יָמִים
 תִּהְיֶה גְּאֻלְתּוֹ: וְאִם לֹא יִגְאֹל עַד מְלֵאת לוֹ שָׁנָה תִּמְיָמָה וְקָם הַבַּיִת אֲשֶׁר בְּעִיר
 אֲשֶׁר לֹא לוֹ חֹמָה לְצִמְיֹתָ לְקַנְהָ אֹתוֹ לְדֹרֹתָיו לֹא יֵצֵא בַּיּוֹבֵל: וּבְתֵי הַחֲצָרִים
 אֲשֶׁר אֵין לָהֶם חֹמָה סָבִיב עַל שְׂדֵה הָאָרֶץ יִחָשֵׁב גְּאֻלָּה תִּהְיֶה לוֹ וּבַיּוֹבֵל יֵצֵא.

הרמב"ן פירש את טעם הדבר (שם):

ואיש כי ימכר בית מושב עיר חומה – בעבור שממכר ביתו של אדם קשה בעיניו מאד ויבוש ממנו בעת שימכרנו, רצתה התורה שיגאלנו בתוך השנה הראשונה. ובעבור כי האדם לשדה נעבד וממנו יצא לחם למחיתו, רצה שיצא השדה ביובל. אבל הבית לאחר היאוש ששינה דירתו ועמד שנה בבית אחר לא יזיק לו, כי לא תמעט מחיתו אם יחלט. ובתי החצרים עשויים לשמירת השדות ולהיותם מושב לעובדי האדמה, ועל כן דינם כשדה הארץ.

מפירוש זה עולה שהעיקרון המנחה של גאולת הקרקע הוא דאגה לאמצעי הייצור של החקלאי, ומשום כך בית שלא משמש לייצור חקלאי אינו חוזר ביובל.

בשלב זה מתואר מסלול נוסף, מסלול הגאולה, המאפשר לקנות חזרה את השדה אף קודם היובל. הדבר מוטל על קרובו של המוכר, ואף המוכר עצמו יכול לגאול אם השיגה ידו,

¹⁴ תוספתא מסכת ערכין (ה, ט): "אמר ר' יוסי בר' חנינא בוא וראה כמה קשות אבקת של שביעית כיצד אדם עושה מלאכה בפירות שביעית התחיל מוכר מטלטליו שנאמר (יד): 'וכי תמכרו ממכר לעמיתך'. לא הרגיש התחיל מוכר שדי אחוזתו שנאמר (כה): 'כי ימוך אחיך ומכר מאחוזתו'. לא באת לידו עד שמכר את ביתו שנאמר (כט): 'ואיש כי ימכר בית מושב עיר חומה'. לא באת לידו עד שמכר את בתו שנאמר (שמות כא, ז): 'וואיש [1]כי ימכור [איש] את בתו לאמה'. לא באת לידו עד שלוה ברבית שנאמר (לה): 'ו[1]כי ימוך אחיך ומטה' ונאמר (לו): 'אל תקח מאתו נשך ותרבית'. לא באת לידו עד שמוכר את עצמו שנאמר (לט): 'ו[1]כי ימוך אחיך עמך ונמכר לך'. ולא לך אלא לגר שנאמר (מז): 'ונמכר'. ולא לגר צדק אלא לגר תושב שנאמר (שם): 'ונמכר לגר תושב' אלא לעובד עבודה זרה שנאמר (שם): 'או לעקר משפחת גר' – נעשה כומר לעבודה זרה".

ולשלם את העודף שנותר בשנים¹⁵. למסלול זה כמה השלכות: א. מסלול הגאולה מאפשר למוכר להיחלץ ממצבו בכל שלב שהוא, אף קודם היובל. יתרונו של מסלול הגאולה בכך שהוא מעניק לאדם הזדמנות תמידית לשוב לאחוזתו, וכך מעודד אותו לעשות מאמצים בלתי פוסקים לשוב אל חירותו. בניגוד ליובל, שאף שהוא מעניק לאדם אפשרות לפתוח מחדש את חייו, אולם זמנו קבוע מראש ולא ניתן לשנותו, והאדם ייאלץ להמתין עד היובל כדי לממש הזדמנות זו¹⁶. ב. המצווה על הקרוב לגאול מעניקה למוכר אפשרות של סיוע מבחוץ כדי להיחלץ ממצבו. ג. התורה מדגישה כאן את עיקרון חישוב העודף. עיקרון זה קובע שהקונה איננו נפגע כלכלית מהגאולה, כיוון שהוא מקבל את יתרת כספו בחזרה על פי מספר השנים שנותרו. מאידך, ירידת מחיר העודף בכל שנה מקלה על המוכר לגאול את שדהו כעבור זמן.

2. איסור הלוואה בריבית

בשלב השני נאמר (לה): "וְכִי יִמּוֹךְ אָחִיךָ וּמָטָה יָדוֹ עִמָּךְ". הביטוי "מטה ידו" שנוסף כאן מתאר את חומרת מצבו הכלכלי של אותו אדם. ייתכן שאף לא נותרו לו נכסים, והוא כבר איננו יכול למכור מאחוזתו. הציווי במקרה כזה הוא: "וְהִחֲזַקְתָּ בּוֹ גֵר וְתוֹשֵׁב וְחֵי עִמָּךְ". "והחזקת בו" מהווה משקל נגד "מטה ידו". כך פירש רש"י בעקבות הספרא את משמעות הביטוי:

והחזקת בו – אל תניחחו שירד ויפול ויהיה קשה להקימו, אלא חזקה משעת מוטת היד. למה זה דומה, למשאוי שעל החמור, עודהו על החמור אחד תופס בו ומעמידו, נפל לארץ, חמשה אין מעמידין אותו.

מיד לאחר מכן מופיע איסור ריבית. נראה שהיחס בין הציוויים הוא של כלל ופרט. התמיכה וההחזקה הטובה ביותר לאדם במצב זה היא על ידי הלוואה ללא נשך ומרבית. כך עולה מהמסגרת הפותחת ומסיימת במילים "וחי עמך", כאשר בתווך נמצא איסור ריבית¹⁷ (לה-לו):

וְהִחֲזַקְתָּ בּוֹ גֵר וְתוֹשֵׁב וְחֵי עִמָּךְ.

¹⁵ הנחה זו מתחזקת מההשוואה לגאולת אדם, שבה הקרובים הגואלים את האדם מוציאים אותו לחירות, ואם כן גם גאולת הקרקע נועדה להשיבה למוכר. אמנם, חז"ל פירשו שהקרוב גואל לעצמו ואינו משיב את הקרקע למוכר, ורק ביובל שבה הקרקע לבעליה. לפי זה גאולת הקרובים נועדה להשאיר את הקרקע בנחלת השבט (ראה קידושין כא, א).

¹⁶ מובן שגם הגאולה קשורה באופן הדוק ליובל, כיוון שהיובל קובע שקרקע לא נמכרת לצמיתות אלא לשני תבואות, וביסודו של דבר היא עדיין שייכת למוכר. אילו היתה נמכרת לצמיתות לא היתה אפשרות לגאול אותה, ולא היה ניתן לחשב את העודף. זו הסיבה שבבית מושב עיר חומה אין ניכוי עודף לפי מספר השנים שעברו, שכן שם הבית נמכר ולא השימוש השנתי בו.

¹⁷ ועיין ברמב"ן האם יש מצווה נוספת של "וחי עמך".

אל תקח מאתו נֶשֶׁךְ וְתִרְבִּית וְיִרְאֶת מִ-לִּהְיֶיךָ.

וְחֵי אֲחֵיךָ עִמָּךְ.

מיקום פסקה זו בפרקנו מעורר תמיהה, שכן אין כל קשר בינה ובין היובל ודיניו. ייתכן שמיקומה במסגרת זו ללמד על הכלל כולו יצא – המטרה היא להחזיר לאדם את יכולת הייצור והפרנסה בכבוד. זו מטרתה העיקרית של השבת הקרקעות והעבדים ביובל, וזו גם מטרת איסור ריבית. נראה שישנו קשר אמיץ יותר בין שני העניינים. כך חותמת הפסקה (לז-לח):

אֵת פֶּסֶף לֹא תִתֵּן לוֹ בְּנֶשֶׁךְ וּבְמִרְבִּית לֹא תִתֵּן אֶקְלָךְ.

אָנִי ה' -לְהִיכֶם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לְתֵת לְכֶם אֵת אֶרֶץ כְּנָעַן לְהִיזֹת לְכֶם לְ-לֵהִימָם.

מדוע מופיעה יציאת מצרים בחיתומו של איסור ריבית? יציאת מצרים מופיעה בפרק עוד פעמיים כטעם לביטול העבדות, אולם כאן אין קשר ברור בין השניים. על קושי זה עמד כבר רבא, והעניק לו הסבר משלו (בבא מציעא סא, ב):

אמר רבא: למה לי דכתב רחמנא יציאת מצרים ברבית, יציאת מצרים גבי ציצית, יציאת מצרים במשקלות? אמר הקדוש ברוך הוא: אני הוא שהבחנתו במצרים בין טפה של בכור לטפה שאינה של בכור – אני הוא שעתיד ליפרע ממי שתולה מעותיו בנכרי ומלוה אותם לישראל ברבית, וממי שטומן משקלותיו במלח, וממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא.

אולם נראה שיש קשר ישיר בין יציאת מצרים עצמה לבין כל אחת מהמצוות. במשקלות למשל, כתוב במפורש (ויקרא יט, לג-לד): "וכי יגור אתך גר בארצכם לא תונו אותו... כִּי גרים הייתם בארץ מצרים... אני ה' -להיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים". כלומר, הגרות במצרים היא הבסיס לאיסור הונאת גר בארץ. ואם כן יש להבין כיצד משמשת יציאת מצרים נימוק לאיסור ריבית בפרקנו. ראשית, יש לעמוד על ייחודה של הזכרת יציאת מצרים ברבית. בשתי הפעמים האחרות בפרשה מדגישה התורה את עניין העבדות:

(מב) כִּי עֲבָדִי הֵם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לֹא יִמְכְּרוּ מִמֶּכֶרֶת עֶבֶד.

(נה) כִּי לִי בְנֵי יִשְׂרָאֵל עֲבָדִים עֲבָדִי הֵם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם אָנִי ה' -לְהִיכֶם.

ואילו כאן מזכירה התורה את נתינת הארץ (לח): "לתת לכם את ארץ כנען".

רבא"ע עמד על עניין זה:

וטעם 'אני ה' -להיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים' שהייתם גרים. והנה נתתי לכם אחוזה. והטעם דבק עם 'גר ותושב וחי עמך', גם עם כל הפרשה הנזכרת בעבור גאולת הארץ. והזכיר פרשת ומטה ידו עמד בעבור שיזכיר הישראלי, שיהיה לו צורך רב עד שימכור עצמו שיצא ביובל. והנה כל פרשת הסדר דבקה.

כלומר, לדעתו פסקה זו משמשת חתימה כפולה, לפרשת ריבית העוסקת בגר כשם שישראל היו גרים במצרים (בדומה לחתימת פרשת משקלות, העוסקת אף היא ביחס הראוי לגר כפועל יוצא של גירותם במצרים), ולכל החטיבה העוסקת בגאולת אחוזה בארץ, וכאן מזכירה התורה שהארץ כולה ניתנה לישראל ביציאת מצרים מידי ה'. חתימה זו היא מעין הפתיחה (כג-כד): "והארץ לא תמכר לצמיתות כי לי הארץ, כי גרים ותושבים אתם עמדי. ובכל ארץ אחוזתכם גאולה תתנו לארץ". וכאן נאמר: "לתת לכם את ארץ כנען". הארץ ניתנה לכם על מנת שתתנו לה גאולה.

הטענה השנייה מסתברת, כיוון שהיובל עוסק ביציאת האדם והארץ משעבודם ובהמשך הפרק נזכרה יציאת מצרים כבסיס ליציאת האדם משעבודו, ולכן מסתבר שתזכר כאן גם ביחס לארץ. אולם הטענה הראשונה בעייתית כיוון שעיקרה של הפסקה אינו עוסק בגר דווקא, וכן לא נזכרה כאן זיקת הגר למצרים כפי שזכרה בפרשת משקלות. מאידך, הודגש כאמור עניין נתינת הארץ. ייתכן שפתרון הבעיה קשור בעניין הנתינה. האדם מצנה על נתינת כספו ללא נשך ומרבית, "את כספך לא תתן לו בנשך ובמרבית לא תתן אֶלְךָ", כיוון שה' הוציאו ממצרים בחוסר כול, ונתן לו את ארץ כנען. הנימוק כפול: ראשית, על האדם לנקוט את מידת הקב"ה, לעשות חסד עם בריותיו ולתת להם משלו. שנית, האדם צריך לדעת שהוא היה חסר כול וקיבל מאת ה' את ארץ כנען, ואם כן כל רכושו ניתן לו מאת ה' ואינו שייך לו, ממילא ראוי שילוה מכספו ומזונו לעני ללא נשך ומרבית (הרעיון המרכזי של פרשת היובל ביחס לארץ ולאדם).

3. הנמכר לישראל

השלב השלישי עוסק באדם הנמכר לעבדות מחמת דחקו (לט): "יְכִי יְמוֹךְ אֶחֱיךָ עִמָּךְ וְנִמְכַר לְךָ". הנמכר לעבדות נמצא במצב חמור יותר ממוכר שדהו, משום שהוא מנותק גם מאחוזתו וגם ממשפחתו, וכך הוא מאבד כליל את חירותו. הציווי במקרה זה הוא לשחררו ביובל (מ): "לֹא תַעֲבֹד בוּ עֲבֹדֶת עֶבֶד, כְּשֶׁכִּיר כְּתוּשָׁב יִהְיֶה עִמָּךְ עַד שְׁנַת הַיָּבֵל יַעֲבֹד עִמָּךְ". ביובל הוא שב לשניהם (מא): "וְיָשֹׁב אֶל מִשְׁפַּחְתּוֹ וְאֶל אֲחֻזַּת אֲבֹתָיו יָשׁוּב". ממש כלשון הכתוב במצוות היובל (ו): "וְיִשְׁבְּתֶם אִישׁ אֶל אֲחֻזַּתוֹ וְאִישׁ אֶל מִשְׁפַּחְתּוֹ תָּשֻׁבוּ". מכאן ראייה נוספת לקשר שבין האדם והארץ ביובל.

ראוי להעיר כאן על נקודה משמעותית ביותר ביחס למהותו של היובל, העולה מתוך הפסוקים. היובל איננו אירוע חד פעמי המשדד את קנייני העבדים והקרקעות פעם בחמישים שנה, אלא מהווה נקודת ייחוס לכל שאר השנים. אצל הנמכר מחמת דחקו מבטל היובל למעשה את מעמדו כעבד, והופך אותו לשכיר. האיסור בפסקה זו על עבודת עבד ורדייה בפרך הוא תוצאה ישירה של עיקרון זה (לט-מד): "לֹא תַעֲבֹד בוּ עֲבֹדֶת עֶבֶד... לֹא תִרְדֶּה בוּ בִפְרֶךְ...". כך גם במכירת שדה, היובל משנה כליל את אופי המכירה. אין זו מכירת קרקע אלא מכירת "שני תבואות" (טז): "כִּי מִסַּפַּר תְּבֹאוֹת הוּא מוֹכֵר לְךָ". איסור זה מופנה לשני הצדדים, למוכר ולקונה. מבחינה זו מקביל איסור הונאה במכירת שדה לאיסור

עבודת פרך במכירת האדם, ששניהם נגזרים מעיקרון היציאה ביובל ונועדו ליישם אותו בשאר השנים.

מאיסור הונאה נובע עיקרון נוסף – הגנה על רכוש הקונה מפני היובל. אין כאן חלוקה מחדש של הקרקע, הפוגעת בזכויות הקניין של הקונה בשם טובת המוכר, אלא המרת המכירה בהחכרה. כך יוצא שהקונה אינו מפסיד את שדהו ביובל כיוון שמלכתחילה לא שילם עליו יותר. כפי שציינו לעיל, עיקרון דומה קיים גם בדין השבת העודף.

מניתוח זה עולה, שהשלכותיו העיקריות של היובל אינן ביובל עצמו אלא דווקא בשאר השנים. אין מדובר בשנה שהופכת את סדרי הקניינים הקבועים ומחלקת מחדש את הרכוש בין האזרחים, אלא בשנה הממירה את אופייה של מכירת הקרקע והאדם, ומגדירה אותה מחדש. באופן זה מכוננת התורה מציאות ותודעה של מוגבלות אנושית, ושל שלטון-להי בעולם. האדם והארץ אינם בני מכירה, שכן הם רכושו של ה'. עיקרון זה נזכר בפרשה בסגנון דומה ביחס לקרקע וביחס לאדם:

במכירת הקרקע נאמר (כג): "והארץ לא תמכר לצמתות כי לי הארץ..."

במכירת אדם נאמר (נה): "כי לי בני ישראל עבדים..." ; (מב): "לא ימכרו ממכרת עבד".

הקשר בין הארץ לאדם כבר התבאר לעיל, בעלות האדם על אחוזתו ועל גופו היא שמאפשרת לו לקיים חיי חירות. אולם כאן עולה קשר נוסף: השלטון המוחלט באדם ובארץ מעניק לאדם תודעת עליונות וריבונות. כנגד זה מכריזה התורה: "כי לי הארץ", ו"כי לי בני ישראל". הכרזה זו היא הבסיס המוסרי והדתי לחוקת היובל. הריבונות ה-להית על האדם והארץ מבטלת את היכולת האנושית לשלוט בהם¹⁸.

4. הנמכר לגר תושב

שלב רביעי – אדם הנמכר לגר תושב. שלב זה חמור מקודמו, שכן האדם מישראל נאלץ להימכר לגר תושב שאיננו מבני עמו¹⁹. החידוש העיקרי הנזכר בשלב זה הוא במסלול הגאולה. בפסקה הקודמת שעסקה בנמכר לישראל נזכרה רק היציאה ביובל, ואילו כאן אומרת התורה (מח): "אחרי נמכר גאולה תהיה לו". אמנם, לדעת חז"ל מסלול הגאולה קיים גם במוכר עצמו לישראל. כך מפורש במשנת קידושין (א, ב): "עבד עברי נקנה בכסף ובשטר וקונה את עצמו בשנים וביובל ובגרעון כסף".

¹⁸ מעיקרון ביטול העבדות בישראל שהתחדש כאן הסיק רב מסקנה הלכתית מרחיקת לכת בדיני פועלים (בבא מציעא י, א): "אמר רב – פועל יכול לחזור בו אפילו בחצי היום... דכתיב 'כי לי בני ישראל עבדים' – עבדי הם, ולא עבדים לעבדים".

¹⁹ ייתכן שפסקה זו נאמרה על רקע סיום הפסקה הקודמת, שקבעה שדין היובל אינו חל על גר תושב (מד-מו): "וגם מבני התושבים הגרים עמכם מהם תקנו... לעלם בהם תעבדו". ובא הכתוב ללמד שכאשר ישראל נמכר לגר תושב, חל עליו עדיין דין ישראל, והוא יוצא ביובל.

הרמב"ן מפרש, שהחידוש בנמכר לגוי הוא במצווה המוטלת על הקרובים לגאלו קודם זמנו כדי שלא ייטמע בגויים. נמצא שהגאולה נזכרת הן ביחס לאחווה, והן ביחס למכירת אדם :

(כה-כז) "ובא גואלו הקרוב אליו וגאל את ממכר אחיו... והשיגה ידו... וחשב את שני ממכרו".

(מח-ט) "אחד מאחיו יגאלנו... או השיגה ידו ונגאל – וחשב עם קונוהו משנת המכרו".

לסיכום נעיר הערה כללית על אופיו של היובל. פרקנו יוצר זיקה בולטת בין היובל ליום הכיפורים, המעמיקה את משמעותו הרוחנית של היובל. ראשית, שניהם מוגדרים כימים שנועדו לישראל. ביום הכיפורים נאמר (ויקרא כג, לב) : "שבת שבתון הוא לכם, כי ביום הזה יכפר עליכם". וביובל נאמר (שם כה, ט) : "יובל היא תהיה לכם ושבתם איש אל אחוזתו". תקיעת השופר ביום הכיפורים פותחת את שנת היובל ומחוללת את תהליך השיבה הכפול (שם, ט-י) : "וְהִעֲבַרְתָּ שׁוֹפֵר תְּרוּעָה בַּחֲדָשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּעֶשְׂרֵי לַחֲדָשׁ בְּיוֹם הַכִּפּוּרִים תַּעֲבִירוּ שׁוֹפֵר בְּכָל אֲרָצְכֶם, וְקִדְשְׁתֶּם אֶת שְׁנַת הַחֲמִשִּׁים שָׁנָה וּקְרַאתֶם דְּרוֹר בְּאָרֶץ לְכָל יֹשְׁבֵיהָ יוֹבֵל הוּא וְתִהְיֶה לָכֶם וְשַׁבְתֶּם אִישׁ אֶל אַחֲזָתוֹ וְאִישׁ אֶל מִשְׁפַּחְתּוֹ תָּשֻׁבוּ".

יום הכיפורים מסמל את ההתחדשות הרוחנית, הטהרה וכפרת העוונות של ישראל. ביום הכיפורים זוכה האדם בהזדמנות לתקן ולחדש את עולמו הרוחני. ביובל המתרחש ביום הכיפורים אחת לחמישים שנה נפרצים הגבולות וההתחדשות מתפשטת מעולמו הרוחני הפנימי של האדם אל העולם החיצוני. האדם זוכה בהזדמנות להתנתק מהשעבודים הכלכליים החיצוניים, להתחיל מחדש את מסלול חייו ולהסיטו לעבר עתיד טוב יותר. יום הכיפורים והיובל מושתתים על עיקרון התשובה, המעניק לאדם את היכולת לחולל שינוי בחייו ולהתחיל אותם מחדש. עיקרון זה מפותח בפרשת התשובה בדברים ל, וחוזר במקומות רבים בספרי הנביאים. הוא מעצב תפיסת עולם אופטימית, לא דטרמיניסטית, המאמינה באדם, בחירות רצונו וביכולותיו ומעניקה לו הזדמנות לתיקון.

ד. בין חוקת מצרים לחוקת היובל

נסכם כעת את ההבדלים העיקריים בין המודל המצרי העולה מבראשית מז לבין המודל הישראלי המתואר ביובל :

א. **עבדות** : בסיפור מכירת מצרים מסתיים בשעבודם של המצרים ואדמתם לפרעה (בראשית מז, כג) : "וַיֵּאמֶר יוֹסֵף אֶל הָעַם אֶל הָעָם הַיּוֹם וְאֵת אֲדַמְתְּכֶם לְפָרְעָה". הדיו של אירוע זה נשמעים בהמשך. בדיבר הראשון נאמר (שמות כ, ב) : "אנכי ה' - להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים". מסתבר ששורשו של כינוי זה בסיפורנו. בית העבדים המצרי שנוצר כאן, שימש בסיס לשעבוד ישראל במצרים. כנגד זה, היציאה משעבוד מצרים נזכרת פעמיים בפרשת היובל כהנמקה לחיוב השחרור של עבד עברי :

(מב) פִּי עֶבְדִי הֵם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם לֹא יִמְכְּרוּ מִמִּכְרֹת עֶבֶד.

ובחתימת הפרשה :

(נה) כִּי לִי בְנֵי יִשְׂרָאֵל עֲבָדִים עֲבָדִי הֵם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם אֲנִי ה' -לְהִיָּכֶם.

ופירשו רבותינו בספרא טעם הדבר (בהר פרשה ו – ד"ה פרשה ו) : "כי עבדי הם – שטרי קדם עליהם ראשון. אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים – על תניי שלא ימכר ממכרת עבד".

כלומר, עבדותו של מקום מהווה בסיס לא רק לשחרור משעבוד מצרים, אלא לשחרור מכל שעבוד לבשר ודם. בניסוח משפטי פשוט מופקעת יכולת האדון לקנות עבד. 'שטרו' מתבטל כיוון ששטר העבדות ה-להי קודם לו. אקט מהפכני זה מבטל למעשה את כל מוסד העבדות בישראל. העבד העברי, לפי חוקת היובל, אינו אלא שכיר למספר קצוב של שנים. יציאת ישראל ממצרים מובילה איפוא במישרין ליציאת העבד. ודוק, התורה איננה תולה זאת בעצם היציאה והשחרור משעבוד מצרים, שכן השחרור עצמו הוא מעשה חד פעמי והאדם יכול לשנותו ולמכור עצמו אם ירצה. הטעם הוא בכניסה לעבדות ה': "עבדי הם". עבדות זו לא יכול גם האדם עצמו לבטל.

התורה מצווה בפרשת היובל פעמיים "לא תרדה בו בפרך" (כה, מג; שם, מו). האיסור על עבודת פרך הוא תוצאה ישירה של שינוי מעמדו של העבד העברי לשכיר, כפי שמפורש בפעם השלישית (שם, נג) : "כְּשֹׁכֵר שָׁנָה בְּשָׁנָה יִהְיֶה עִמּוֹ לֹא יִרְדּוּנוּ בְּפֶרֶךְ לְעֵינֶיךָ"²⁰.

הביטוי 'עבודת פרך' מופיע בעוד מקום אחד בתורה, בתיאור השעבוד (שמות א, יג-יד) :

וַיַּעֲבֹדוּ מִצְרַיִם אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּפֶרֶךְ, וַיִּמְכְּרוּ אֶת חַיִּיהֶם בְּעַבְדָּה קָשָׁה בְּחַמֵּר וַיִּבְלַבְּנִים וַיִּבְכְּלוּ עֲבָדָה בְּשָׂדֵה אֶת כָּל עֲבָדְתָם אֲשֶׁר עָבְדוּ בָהֶם בְּפֶרֶךְ.

כנגד מודל בית העבדים המצרי מציבה התורה דגם הפוך, של מדינה בה מתבטל כליל מוסד העבדות. לפי חוקת היובל אין האדם יכול, אף אם ירצה בכך, להסיר אחריות מעל עצמו ולהימכר לעבד²¹. האדם נדרש לחיות כבן חורין.

ב. **האדם מול ה-ל**: בסיפור מכירת מצרים יוסף קונה את כל אדמת מצרים ומעביר אותה לבעלותו של פרעה (בראשית מז, כ) : "וַיִּקֶן יוֹסֵף אֶת כָּל אֲדָמַת מִצְרָיִם לְפָרְעֹה כִּי מָכְרוּ מִצְרַיִם אִישׁ שְׂדֵהוּ כִּי חִזַּק עֲלֵהֶם הָרָעִב". מהלך זה מסוכם במשפט קצר : "וַתְּהִי הָאָרֶץ לְפָרְעֹה", וכבר עמדנו על משמעותו של ביטוי זה. בפרשת היובל מנמקת התורה את עיקרון יציאת הארץ ביובל כך (ויקרא כה, כג) : "וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַּר לְצַמְתָּת כִּי לִי הָאָרֶץ". שני עקרונות הפוכים אלה מייצגים את התפיסות המנוגדות – האם האדם הוא השליט האבסולוטי בעולם, או ה-להים. התפיסה המצרית מעמידה את המלך במרכז והופכת אותו למעין אל, או לגילום של הכוח האלילי בארץ, ובכך מצדיקה את שלטון העריצות הפרעוני. לעומתה,

²⁰ על מעמדו ההלכתי הייחודי של העבד העברי וחובות האדון כלפיו, ראה רמב"ם הלכות עבדים, פרק א.

²¹ זאת בניגוד לעולה מפרשת העבד בפרשת משפטים, בה רשאי העבד לומר "לא אצא חפשי". ואכמ"ל ביישוב סתירה זו.

התורה מעמידה את ה' במרכז, הארץ וכל תושביה שייכים לו. הנחת יסוד זו היא הבסיס לחוקת היובל המעגנת בה את החירות האנושית.

ג. **אחריות מוסרית חברתית:** בשתי הפרשיות מתואר תהליך של הידרדרות כלכלית. בסיפור מכירת מצרים הרעב מביא את המצרים, בשלב האחרון, למכור עצמם ליוסף כדי שיוכלו לקיים עצמם. המצרים משעבדים עצמם לפרעה. לכאורה, אין במעשה זה פגם מוסרי שכן זהו הסכם בין אנשים בוגרים, שבמסגרתו הם מוותרים על חירותם מרצונם. גם בפרשת היובל מתואר תהליך של הידרדרות כלכלית של אדם בודד, אולם הגישה שמתווה התורה שונה לחלוטין. הנחת היסוד היא שישנו קשר בין המצב הכלכלי לבין החירות האנושית. כדי לשמר חירות זו יש להעניק לאדם, בכל מצב שהוא, הזדמנות ממשית לשקם את עצמו.

במסגרת גישה זו כלולים כמה עקרונות. נסכם אותם כאן בקצרה: ראשית, התורה הופכת את מכירת הקרקע והאדם, המרכיבים ההכרחיים לקיום חיים יצרניים עצמאיים, ממכירה קבועה לשכירות מוגבלת. הקרקע נמכרת ל"שני תבואות" והאדם נמכר לשנות עבודה קצובות ודינו כשכיר. כך מתאפשר לאדם למכור את אחוזתו ואף את עצמו במצבי קיצון בהם אין ברירה אחרת ובכך לחיות את עצמו. מאידך, היובל מגביל מכירה זו וקובע שלאחר תקופה בה יתאושש כלכלית ישוב לחירותו ויקבל הזדמנות נוספת. בדומה לכך דין הגאולה נועד לאפשר לו לחזור לשדה ולצאת לחירות כאשר תשיג ידו בכל שלב שהוא, ואף מצווה על הקרוב לסייע בגאולתו. באופן זה נותרת באדם תמיד תקווה להתחלה חדשה. המצב לעולם אינו אבוד ותמיד יש לו הזדמנות להיחלץ ממצב הביש אליו נקלע. כך גם איסור הריבית, שנועד לאפשר לאדם ללוות בצורה נוחה שתאפשר לו להיחלץ ממצבו ולא להכניסו לחובות גדלים והולכים. במונחים מודרניים יש כאן הגבלה על החירות הכלכלית, אולם רק הגבלה כללית זו מונעת מהאדם לוותר על חירותו ומאפשרת לו להתחיל מחדש ולשקם עצמו. אין כאן חלוקה מחדש של העושר הכללי לשם יצירת שוויון מלאכותי, כפי שעולה מאיסור אונאה ואיסור מכירה לעבדות. זו הגדרה מחדשת של זכויות המכירה והקניין האנושיים, המגבילה אותם ומבטלת מראש את אופציית העבדות.

כאמור, יציאת מצרים נזכרת בפרשה זו שלוש פעמים ועומדת בתשתיתם של חוקי היובל השונים: גאולת הארץ ויציאתה ביובל, גאולת האדם ויציאתו ביובל ואיסור ריבית. הזיקה בין יציאת מצרים ליובל כפולה – היציאה הפיזית מעבדות מצרים משמשת תשתית משפטית ליובל, והיציאה הרוחנית מתפיסת העולם האלילית המצרית המגולמת בין השאר בסיפור מכירת מצרים.

ישנה זיקה הדוקה בין התפיסה הכלכלית המשתקפת בשתי הפרשיות לתפיסה התאולוגית שנוכרה לעיל. במצרים האלילית אין כל הגבלה על המכירה, ואין תפיסת אחריות וסולידריות חברתית. מדיניות זו מביאה לריכוז העוצמה הכלכלית ואמצעי הייצור הכלליים בידי פרעה, ובסופו של דבר מכוננת משטר עריצות אלילי בו משמש פרעה כמלך-אל השולט במדינה כולה ומשעבד את כל נתיניה. לעומת זאת, ביובל העיקרון התאולוגי המרכזי הוא בעלות ה' על הקרקע ועל האדם: "כי לי בני ישראל עבדים", "כי לי כל הארץ". עיקרון מכונן זה מהווה נקודת משען ארכימדית, המצויה מעל לעולם האנושי ומגבילה

אותו, ובכך מאפשרת את קיומו המוסרי. הוא מבטל את אפשרות המכירה לצמיתות של האדם והקרקע, ובו מעוגנת החירות האנושית הבסיסית של כל אדם, שאינו משועבד לבן תמותה כי אם למלך מלכי המלכים. מעיקרון זה נובעת הגישה המעניקה לכל אדם את התקווה וההזדמנות לתיקון, ואיננה מאפשרת לו לוותר על חירותו²².

לבסוף, נעיר שישנן בתורה מצוות נוספות המעוצבות כניגוד לדגם המצרי:

1. מעמדם של הכהנים במצרים מנוגד למעמד הכהנים על פי התורה. במצרים הכהנים הם המעמד היחיד שזוכה באחווה משלו, ואילו בישראל הכהנים הם המעמד היחיד שלא נוחל נחלה בארץ²³.

2. יוסף שם לחוק את נתינת החומש לפרעה. כך מסביר יוסף את משמעות החומש (מד, כג-כד): "וַיֹּאמֶר יוֹסֵף אֶל הָעַם הֵן קִנִּיתִי אֶתְכֶם הַיּוֹם וְאֵת אֲדָמְתְּכֶם לְפָרְעָה הֲאֵל לָכֶם זָרַע וְזָרְעֵתֶם אֶת הָאֲדָמָה, וְהָיָה בְּתַבּוּאוֹת וְנִתְּתֶם חֲמִישִׁית לְפָרְעָה וְאַרְבַּע הַיְדֹת יִהְיֶה לָכֶם לְזָרַע הַשָּׂדֶה וְלֹאֲכַלְכֶם וְלֹאֲשֹׁר בְּבִתְיֶכֶם וְלֹאֲכַל לְטַפְּכֶם". כלומר, חומש זה מסמל את שעבודם של המצרים לפרעה ואת העובדה שהם ואדמתם קנויים לו. אין הם אוכלים משל עצמם כי אם משולחנו של פרעה. כנגד זה מצווה התורה לתת מעשר ותרומה לה' מן היבול, כדי להתיר לאדם מישראל את תבואתו. על האדם להכיר שהארץ ויבולה אינם שלו אלא של ה', שנתנם לו בחסדו.

²² בשולי הדברים נוסף, שבמזרח הקדום ישנן עדויות למוסדות מקבילים ליובל, שבהם מופיע עיקרון ה'דרור' היינו שחרור עבדים וקרקעות. אלא שההבדלים ביניהם חושפים את החידוש המקראי, ומלמדים שהמיון חיצוני בלבד. בין השאר, ה'דרור' המסופוטמי אינו קבוע בחוק, אלא מבוסס על החלטתו השרירותית של המלך בלבד, ושימש בדרך כלל מעין חנינה כללית בעת עלייתו לשלטון או בשעות משבר. בכך ניטלו ממנו המרכיבים העיקריים של היובל הישראלי, כפי שראינו לעיל. דרור שכזה הוא מעשה חד פעמי המבוסס על סמכותו של המלך, ומעצם הגדרתו אינו מסוגל לשנות באופן מהותי את החיים הכלכליים. לעומתו היובל בהיותו מוסד קבוע הנושא אופי של חוק – להי מוחלט, משמש כאמור נקודת משען המשנה את מהותה של הפעילות הכלכלית במשך ארבעים ותשע השנים שבתווך. ראה עוד "עולם התנ"ך" לויקרא, עמ' 186.

²³ על ניגוד זה העירה נחמה ליבוביץ, עיונים בספר בראשית, עמ' 378.